

Cilt II

1932-39

TÜRK HUKUK VE İKTİSAT TARİHİ MECMUASI

1

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü
tarafından çıkarılır

Müdür :

O. Prof. Dr. Fuad Köprülü

İstanbul — Bürhaneddin Matbaası

1 9 3 9

ORTAZAMAN TÜRK DEVLETLERİNDE
HUKUKİ SENBÖLLERDEKİ MOTİFLER

Or. Prof. Dr. Fuad Küprülü

Umumiyetle hukuk tarihinde senbolizm'in mânâ ve mahiyetini iyzaha lüzum yoktur. İlk devirlerdenberi yalnız hususî hukuk sâhasında değil, âmme hukuku sâhasında da ehemmiyeti malûm olan *hukukî senbôller*, hukuk tarihinin ehemmiyetli bir şûbesini teşkil eder. Hâlbuki, türk hukuku tarihine ait bütün meseleler gibi, Türkler'deki hukukî senbôller meselesinin de tamamıyla meçhul kalmış olduğunu, derin bir teessüfle itiraf etmeliyiz. Ortazaman Türk devletlerinde hakimiyet (*souveraineté*) telakkisinin tekâmülünü tetkik ile uğraştığım sırada, zarurî olarak, bilhassa âmme hukukuna teallûk eden hukukî senbôller hakkında da oldukça uzun araştırmalar yapmak mecburiyetini duymuştum. Eski Roma'da ve Ortazaman Avrupasında olduğu gibi, Ortazaman İslâm ve Türk devletlerinde de bu senbôller büyük bir ehemmiyet arzeder; bunların menşe meselesini anlamak için, Emevîler ve Abbâsîler devrinde bilhassa Bizans ve Sâsânî te'sirlerini aramak, Müslüman Türk devletlerinde ise, bunlara ilâve olarak, eski Türk devletlerinden intikal eden te'sirlerle kabîyle urflerini ve Uzak Şark kültür dairesi nüfuzunu yâni Çin ve Hint te'sirlerini göz önünde bulundurmak zarurîdir. Böylece, umumî kültür tarihinin çerçevesi içinde, mukayeseli hukuk tarihi bakımından yapılacak metodik araştırmalar sayesinde, bu senbôllerin mahiyeti ve onlara bağlı hukukî mefhumlar aydınlatılabilir; ve Türk âmme hukuku tarihinin ilmî bir şekilde inşası için lâzımgelen mühim bir kısım malzeme hazırlanabilir.

Bu yazımızda Ortazaman Türk âmme hukukuna teallûk eden hukukî senbôllerden doğrudan doğruya bahsedecek değiliz. Maksudımız daha basit ve mütevazıdır: Meselâ *Bayrak*, *Çetr*, v. s. gibi Ortazaman İslâm ve Türk devletlerinde hakimiyet timsâli olarak kullanılan sen-

böller üzerinde, yahut, basdırılması hükümdara mahsus bir hak olan *sikke*'ler üzerinde, yahut, herhangi bir hükümdar tarafından yaptırılmış bir *bina*'da, veya onların kullanmasına mahsus *mâdenî eşya* ve *kumaşlar* üzerinde türlü türlü şekillere tesadüf edilmektedir: bunlar *Hilâl, Güneş, Yıldız* gibi astral yani nücûma ait resimler, yahut, oniki burca ait *timsâller*'dir [1]; yahut, *Ok - Yay, Kılıç* gibi bâzı askerî âletlerdir; yahut, *Arslan, Kurt* gibi yırtıcı hayvanlar veya *Tuğrul, Kartal, Çifte Kartal* gibi yırtıcı kuş şekilleridir; yahut, *Dragon, Çifte Dragon, Hümâ* gibi mitik (*mîthique*) mahiyette alâmetlerdir; yahut, *Arslan ve Güneş* (Şir-u- Horşid) gibi mürekkep şekillerdir; yahut, bâzı *kabiyle Tamgaları*'dır. Bu sonuncular müstesna olmak üzere diğerlerinin alelâde bir tezyîni motif mi, yoksa bir hükümdarın şahsına veya bir sülaleye mahsus hukukî bir senböl mü olduğu, uzun tetkiklere muhtaç bir meseledir. Şimdiye kadar İslâm san'atı tariyhile ve İslâm nümismatik'iyle uğraşan bâzı alimler, doğrudan doğruya olmasa bile dolayısıyla bu şekillerden bâzılarıyla meşgûl olmuşlardır [2]; fakat bunlar meselenin *hukukî* bakımdan tetkikini çok ihmâl ettikleri gibi, umumiyetle *tarihî* bakımdan da çok defa sathî kalmışlar, ve bunun neticesi olarak hemen umumiyetle birtakım indî faraziyelere sapslanmışlardır. Lane Poole ve Karabaçek gibi büyük alimlerin bile, geniş ihatalarına rağmen, bu meselelerde bâzen ne kadar sathî kaldıklarını görmekteyiz [3]. Hâlbuki bu hususta, Heraldik, Arkeoloji, Nümismatik kadar Sijillografi, Diplomatik, Kültürel Etnoloji, Mitoloji, Din Tarihi, İçtimaî Tarih gibi disiplinlerin de yardımına müracaat etmek ve bilhassa Hukuk Tarihi'nin verdiği malûmâtı daima göz önünde tutmak birinci şarttır.

[1] E. Drouin, *Les Symboles astrologique sur les monnaies de Perse* [Gazette belge de Numismatique, Bruxelles 1901].

[2] Bu mevzua ait gelecek yazılarımızda bu hususta bibliografik izahat verilecektir. Bu hususta yapılan ilk tetkiklerden — bilhassa paralar üzerindeki şekillere ait olarak — şu mekaleyi zikredebiliriz: H. Nützel, *Embleme und Wappen auf muhammedanischen Münzen* [Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestehens der Numismatischen Gesellschaft zu Berlin, Berlin 1893].

[3] Biraz aşağıda Ortazaman İslâm şehirlerine mahsus armaların mevcut olup olmadığı meselesinden bahsederken, buna da temas edilecektir. Esasen bütün bu mütalealarımızda, bunu teyid eden birçok misâllere tesadüf olunacaktır. Böyle mübhem ve hazır izahlardan bir nümune: Türk eserlerinde bâzı hayvan motiflerine tesadüf eden alimlerden birçoğu bunu derhâl *Totémisme* bakiyesi olarak kabul etmişlerdir. Hâlbuki din tarihi ile ve sosyoloji ile uğraşanlar, Totemizm'i birbirlerinden çok farklı mânâlarda anlamaktadırlar [bu husustaki türlü türlü teorileri görmek için bakınız: A. Van Gennep, *L'Etat actuel du problème totémique*, Paris 1920]. Bu motiflerin *Totemik* bir menşe'den geldiğini ileri sürmek için, evvela To-

Şimdiye kadar yalnız nümismatlar, arkeologlar ve epigrafistler tarafından dar bir görüşle tetkik edilen bu meselelerin, arzettiğimiz şekilde tetkiki, yalnız hukuk tarihine ait birtakım problemleri çözmekle kalmıyacak, tarihin muhtelif şübelerini alâkadar eden birçok cihetleri de aydınlatacaktır. Meselâ Karabaçek ve Lane Poole bâzı şekilleri bâzı şehirlere mahsus armalar olarak kabûl etmişlerdi; Hâlbuki Van Berchem bunun yanlışlığını kat'î delillerle göstermiştir; hukuk bakımından düşünülecek olursa, bir şehirin arması yahut amblemi olması, onun *personnalité juridique*'i haiz bulunması demektir; buna malik olmayan bir ortazaman İslâm şehrinin amblemi olmayacağı ise meydandadır. Van Berchem'in zikrettiği maddî delillerden hiçbirisi elde bulunmasa bile, ileri sürdüğümüz bu hukukî mülahaza, yukarıda adı geçen alimlerin bu hususta yanlışlıklarını isbata kifayet ederdi [1].

İşte bu yazımızın mevzuunu teşkil eden *hukukî sembollerdeki motifler* meselesi, şimdiye kadar, böyle dağınık, mahdut, ve âdetâ tesadüfî denecek bir tarzda tetkik olunmuştur. Yalnız, Mısır ve Suriye Türk devletleri'nde, yâni Selcuk an'anesini kuvvetle devam ettiren ve Büyük Selcuk İmparatorluğu'nun istitalesi sayabileceğimiz Eyyûbiler ve bilhassa Memlûkler devrinde, Memlûk emîrleri tarafından kullanılan *Blason*'lar — diğer tâbir ile armalar ve amblemler — hakkında, mebzûl miktarda malzeme mevcut olduğu için, oldukça tetkikat yapıldığını söyleyebiliriz. Prisse d'Avenne, Karabaçek, Rogers,

teism'den ne anladığını izah etmek, sonra da, o izyaha göre Türkler'de Totemizm olduğunu isbat etmek lâzımdır. Hâlbuki bu alimlerden hiçbirisi bu suretle hareket etmemişler, ve muhtelif teorilere göre muhtelif mânâlar ifade eden bu müphem ıstılahı, bir izyah gibi kullanmışlardır [bu hususta birçok misâller, uzun zamandanberi hazırlamakta olduğum *Türkler'de Totemizm var mıdır?* adlı araştırmada tesbit edilmiştir]. Her hayvan senbolünü mutlaka Totemizm ile izyah etmenin ne kadar mânâsız olduğu, ve eski Roma'da askerî kıt'alara mahsus hayvan timsâllerinin totemik menş'e'den gelmediği, daha 1908 de şiddetli münakaşalarla meydana konulmuştu [tafsilat için: Dumézil, *Hint-Avrupaî âlemde Totemcilik'in peszinde (survivant) şekilleri*, İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Birinci sene, Sayı 2, 1926].

[1] Max Van Berchem - J. Strzygowski, *Amida*, Heidelberg 1910, P. 94—95. Bununla beraber V. B. sülâlelere yahut (*Cité*) şehirlere ait arma yahut amblemlerin mevcudiyetini büsbütün reddetmemektedir. Biz, sülâlelere ait (*dynastique*) amblemlerin nadir olmakla beraber mevcudiyetini kabûl ediyoruz; fakat şehirlere ait hakikî mânâsiyle amblemlerin mevcudiyetine inanmıyoruz. Çünkü bu ihtimalin tahakkuku için, şehrin *hukukî bir şahsiyet* mahiyetinde olması lâzımdır Burada uzun bir münakaşaya girişmek istemiyoruz. Yalnız şunu söyleyelim ki gerek V. B. i [*Notes d'archéologie arabe*, III, P. 75], gerek Nützel'i [yukarıda geçen eser, S. 17] şaşkırtan cihet, bâzı şehirlerin mülhakatiyle beraber bâzı zamanlar mahallî bir sülâle-nin elinde bulunması, yâni, dinastik amblemin şehre mahsus zannedilmesidir.

Yakoub Artin, Van Berchem, Lane Poole, Sarre, Kühnel, Mitwoch, Mayer ve sairleri tarafından bu hususta yapılan tetkikler sayesinde bu hususta oldukça geniş malûmâta sahip bulunuyoruz [1]. Memlûk emîrlerinin ك , Rang adı verilen bu armaları üzerinde hayvanî, nebatî, geometrik türlü basit veya müreekep şekiller, tamgalar, kâse, kılıç, v. s. gibi muhtelif eşya resimleri mevcuttur. Lakin bütün bu tetkikler, daha fazla *Heraldik araştırmaları* mahiyetinde kalmış, meseleye yukarıda izzah ettiğimiz etraflı görüş zaviyeleriden bakılamamıştır. Bir nevi *Türk Şöveliye Sınıfı*'nın ve onun başında yüksek bir *Askerî Aristokrasî*'nin teşekkülüyle bağlı olan bu problemin mahiyetini ve bilhassa henüz pek karanlık olan menşe meselesini iyice anlamak için, Ortazama'nın daha evvelki devirlerine çıkmak zarureti meydandadır.

İslâm paralarında çok eskidenberi tesadüf edilen bu gibi birtakım şekiller ve onların bir amblem veya arma - yâni *hukukî bir semböl* olup olmadığı meselesi de, Nützel, Van Berchem ve daha sairlerinin mesaisine rağmen, henüz pek az tetkik edilmiş bulunuyor [2]. Bilhassa âme hukukunu alâkadâr eden bu gibi şahsî veya dinastik semböllerin, yâni İslâm-Türk devletlerindeki «rang: şîâr: 'alâmet: nişan»

[1] Bu hususta bibliyografik malûmat için şu eserdeki cetvele bakınız: L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, Oxford, 1933.

[2] Nützel ve Drouin'in yukarıda zikredilen eserlerine müracaat. Birçok nümismat ve arkeoloğların muhtelif yazılarında bu mevzulara tesadüf edilmekle beraber, yukarıkilerden başka, az çok umumî mahiyette monografiler henüz mevcut değildir. İslâm paralarında ve bilhassa ك denilen bakır paralarda *at*, *fil*, *tauşân* gibi resimlerin ve *hilâl* şekli gibi birtakım şekillerin daha ilk zamanlardanberi mevcut olduğunu biliyoruz [Galip Edhem, *Müzei hūmayun meskukat-ı kadim-i islamiyye katalogu*, medhal kısmına bakınız]. Muhtelif İslâm devletlerinin paralarında tesadüf olunan bu gibi resim ve şekillerin menşesini ayrı ayrı tetkik etmek lâzımdır: çünkü bâzı şekiller, doğrudan doğruya o parayı bastıran devletin veya hükümdarın bir amblemi veya yeni bir şekil olmayıp, muayyen coğrafi sâhalarda daha evvel hükümlen olan devletlerin para sisteminden intikal etmiş olabilir: meselâ Brahmanism dinindeki eski Kâbul hükümdarlarının sikkeleri üzerindeki *Siva öküzü*, müslüman ve mutaassıp sünnî Gaznevî sultanlarının sikkelerinde de mevcuttur. Gaznevî devleti paraları üzerinde araştırmalar yapmış olan E. Thomas'ın fikrine göre, bu devlet, yeni zaptettiği sâhalarda eskidenberi mevcut para sistemini ve semböllerini daima muhafaza etmiş, onu devam ettirmiştir [M. Defrémery, *Mémoires d'histoire orientale*, I. Paris 1854, P. 180-181]. Yalnız Gaznevîlere mahsus olmanın bu muhafazakârlık, iktisadî ve malî sebeplerle, teknik ıycaclarla, ve, halkın itiyadını bozmamak gibi psikolojik bir sebeple izzah olunabilir. Bu âmillerin, bir müslüman devleti sikkelerinde Brahmanism semböllerini muhafaza ettirecek kadar kuvvetli olduğunu gördükten sonra, herhangi bir Ortazaman İslâm devletine mahsus semböllerin. onun yerine geçen diğer bir İslâm devleti zamanında da kullanılmasını kolaylıkla anlıyabiliriz.

meselesinin. *Tirâz*, *Tevki*, *Tuğra*, *Pençe*, *Tamga*, *Mühür*, *Bayrak*, *Tuğ*, *Çetr* meseleleriyle birlikte tetkik edilmesi şarttır [1]. Muayyen rütbelere veya memuriyetlere bağlı olan semboller için de bu mecburiyet vardır [2]. Birbirleriyle sıkı sıkıya bağlı olan bu problemlerden yalnız birini tetkik edip anlamağa imkân yoktur. Hâlbuki bu husustaki araştırmalar henüz pek geri bir vaziyette bulunuyor. Elde edilen maddî vesikalârin nisbî bolluğu sayesinde *Tirâz* meselesi Karabaçek' den Crohmann'a kadar birçok alimler tarafından oldukça aydınlatılmıştır [3]; Lakin diğer meseleler hakkında, meselâ *Tuğra* ve *Pençe*

[1] Bunlara ilâve olarak, XIII—XIV üncü asır Mogol devletlerinde, hattâ onlardan evvel Karahitay devletinde mevcut — Uzak Şark kültür dairesinden getirilmiş — birtakım hakimiyet timsâllerinin tetkiki de büyük bir zarurettir. Esasen Selcuklar gibi İslâm sâhasında kurulmuş büyük Türk İmparatorluklarının kullandıkları semboller arasında da, doğrudan doğruya Uzak Şark kültür dairesinden getirilmiş birçok şeyler vardır: *Tuğ*, *Tuğra*, *Tamga* v. s. gibi. Sonradan Cengizliler'in devletlerinde de gördüğümüz meselâ *Payza*, *Baysa* gibi âlâmetlerin tetkiki de bu yukarıki meselelerle sıkı sıkıya bağlıdır. Bütün bu meseleler geniş ve umumî bir surette tetkik edilmedikçe, içlerinden yalnız birisinin anlaşılmasına imkân yoktur. Prof. Samoiloviç, *Payza* hakkındaki mekalesinde [türkçe tercümesi: *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II] bu ihtiyacı pek iyi hissetmişse de, bununla alakadar meseleler hakkında etraflı tetkikler mevcut olmadığı gibi kendisi de doğrudan doğruya o meseleler üzerinde şahsî tetkiklerde bulunmadığından, müsbet neticelere varamamıştır. Aşağıki notlarda göstereceğimiz veçhile, yukarıda ismi geçen hukukî semboller hakkında araştırmalarda bulunan garp alimleri de, yine aynı sebepten dolayı, mevzularını layıkıyla aydınlatmağa muvaffak olamamışlardır.

[2] Gerek eski Türkler'de, gerek müstüman Türk devletlerinde muhtelif rütbe ve memuriyetlere mahsus birtakım sembollerin mevcudiyetini biliyoruz: meselâ müslüman devletlerinde *vezir*'in âlâmeti — *dîvan*'ın yâni bürokrasinin amiri olduğuna işaret olarak — bir *divit*'di [Köprülüzafe Fuad, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I. S. 188]. Hârezmşahlr'da memuriyetlerin âlâmetleri vardı [G. Demombynes, *la Syrie à l'époque des Mamelouks*, Paris 1923, P. XCII-III]. Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğu'nda da böyle semboller olduğunu, ve hattâ, bir emîrin memuriyeti değıştikçe armasının değıştiğini yahut eski armasına yeni memuriyetinin sembôlü olan yeni bir şekil ilâve olduğunu görmekteyiz [Yakoub Artin, *Contribution à l'étude du blason en Orient*, Londres 1902, P. 43. Ayrıca A. Mayer'in yukarıda zikredilen eserine bakınız]. Eski Türkler'de de, buna mümasil olarak, rütbe ve memuriyetlere mahsus semboller olduğunu, hattâ bunlardan bazılarının İslâmiyet'ten sonraki Türk devletlerinde de devam ettiğini görmekteyiz [Yakında Körosi Csoma-Archivum'da çıkacak olan *Eski Türk Titulatürüne aid notlar* adlı makalemize bakınız]. Herhâlde, amme hizmetlerine mahsus böyle birtakım hukukî sembollerin gerek Uzak Şark kültür dairesinde, gerek Sâsânî ve Bizans İmparatorlukları'nda mevcut olduğunu biliyoruz.

[3] İslâm Ansiklopedisi'nde Crohmann tarafından yazılmış olan *Tirâz* maddesine bakınız.

hakkında Babinger Kraelitz ve J. Deny'nin makaleleri [1], *Çetr* hakkında G. Demombynes'in bilmünasebe verdiği malûmât [2], sonra *İslâm ve Türk Bayrakları* hakkında muhtelif müelliflerin yazdıkları şeyler [3], *Tamga*'lar hakkındaki bâzı neşriyat [4], çok basit ve iptidai bir mahiyettedir. Bütün bu tetkiklerin, neşir ve tetkik edilmiş kitabeler ve sikkelerle, umumî ve hususî koleksiyonlarda bulunup tavsif ve neşrolunmuş maddî eserlere, yâni hazırlanmış malzemeye istinad ettikleri, yazma hattâ basma tarihî kaynaklardan ve edebî metinlerden kâfi derecede istifade olunmadığı açıkca göze çarpmaktadır.

* * *

Bütün bu izahat, mevzumuzun mahiyetini ve ilk bakışta çok basit görünmesine rağmen tetkikinde nasıl zorluklar bulunduğunu göstermiş, ve takip edilmesi iycap eden ilmî usûlü de azçok tebarüz ettir-

[1] Bu yazıların en sonu ve en toplusu, J. Deny'nin *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Tughra* maddesidir. Esasen Oğuzlara ve Selçuklardan başlayarak o an'aneyi takip eden devletlere mahsus olan bu «alâmet, nişan», aslında hükümdara mahsus bir *chiffre, emblème graphique* iken, sonraları — yalnız hükümdarın ismi değiştirilmek ve şekli muhafaza edilmek suretiyle — bir devlet armaşı halini almıştır. Bu mesele hakkında, ayrıca bir tetkik neşredeceğim.

[2] Mizalla, Kubba adları da verilen bu çok eski ve çok mühim hâkimiyet timsalı hakkında şimdiye kadar esaslı tetkik yapılmamıştır. Bilhassa Şimalî Afrika devletleri sıklet merkezini teşkil etmek üzere G. Demombynes'in verdiği malûmat [İbn Fadl Allah al-'Omari, *Masâlik el Abşâr*, Paris 1927, P. LVII - LXIV] daha evvelce Quatremère ve bilhassa Inostransev tarafından verilen malûmatı temamlamakla beraber, çok kifayetsizdir. Türkler'de hâkimiyet timsâllerinden bahsederken bu hususta da ayrı bir tetkik neşredeceğim.

[3] Bu bayraklar hakkında gerek garpta gerek bizde muhtelif tetkikler yapılmış hattâ monografi mahiyetinde bâzı eserler de neşrolunmuştur. Sayıları oldukça fazla olan bu yazılar hakkında burada tenkidî izahata girişmek uzun sürer. Yalnız şunu söylemekle iktifa edelim ki, memleketimizde yapılan tetkikler daha ziyade Osmanlı sancaklarına aittir; Avrupa'da ise daha fazla *İslâm* sancaklarından bahsedilmiştir. Maamafî bütün bunlar, hemen istisnasız, tenkitsiz ve usûlsuz bir surette yazılmış olup Ortazaman Türk devletlerine ait pek az malûmatı ihtiva ederler. *İslâm Ansiklopedisi*'nin buna ait maddelerinde umumiyetle *İslâm* bayrakları hakkında verilen malûmatın ne kadar sathî ve mahdut olduğu görülürse, mutaleamızın ne kadar doğru olduğu meydana çıkar. *İslâm* ve Türk bayrakları hakkında uzun zaman dauberi hazırladığım eserde bu hususta bütün tafsilat verilmiştir.

[4] Samoiloviç'in yukarıda zikredilen mekalesinde *Tamga* hakkında verilen malûmata müracaat. Maamafî burada verilen bibliyografya, çok eksiktir. Bu hususta yazılan muhtelif şeylere rağmen, bu mesele henüz kâfi derecede aydınlatılmaktan çok uzaktır. Bilhassa hukukî bakımdan mesele tamamiyle meçhuldür. Bu mühim mesele hakkında hazırladığım bir tetkiki de ayrıca neşredeceğim. Orada meselenin her cephesi ayrı ayrı araştırılmıştır.

miştir sanıyorum. Ortazaman İslâm ve Türk devletlerinde mevcut ve bilhassa hâkimiyet fikriyle alâkadar başlıca hukukî senboller hakkında neşredeceğim araştırmalar silsilesinde [1] bu yazılarımızı aydınlatacak hukukî meselelere de temas olunacaktır. Bunun için bu küçük başlangıçta onlardan bahsetmeyi lüzumsuz görüyorum. Yalnız burada, metodoloji bakımından mühim bir iki meseleden bahsetmek isterim.

Muhtelif asırlara ait İslâm kaynaklarında müteradif gibi kullanılan نشان , علامه , شمار , gibi ıstılâhlar altında, bir hükümdarın yahüt bir devletin remzi, timsali olan senboller kasdolunur: meselâ Abbâsî hanedanının şîârı *siyah* renktir; ve halife değıştikçe bayraklar, tırâzlar, sikkeler üzerinde yeni halifenin adı yazılır. Bâzan hükümdarın imzası, mühürü, veya imza makamında kullandığı bir *devise*'dir, yâni yine o metinlerdeki *tevki*' ıstılâhının müterafidir; bâzan bir *tamga* veya *tuğra*'dır. Bâzan bir *hayvan* veya bir *kuş* resmidir. XIII - XV inci asırlarda Mısır ve Suriye'de kullanılan *Rang* ıstılâhı ise sadece hükümdarın ve emirlerin *emblème*'i demektir ki, *Blason*, *Armoirie* mânâlarını ifade eder. Bu bakımdan, tarihî metinlerde tesadüf edilen ve hiçbir zaman bir ıstılâh olarak medlûlleri tesbit edilmemiş bulunan bu müteradif, müphem tâbirleri daima aynı şekilde anlamamak ve mahiyetlerini iyice tâyine çalışmak lâzımdır. Bilhassa bu tâbirleri garp Heraldik'inde muayyen ve kat'î mânâlar ifade eden ıstılâhlarla tercüme ederken, bu tercümenin daima takribi olacağını, ve bu gibi tarihi ıstılâhların hiçbir zaman sıhhatle tercüme edilemeyeceğini unutmamalıdır [2].

Van Berchem'in de kabûl ettiği gibi, daha Eyyubiler'den ve Memlûkler'den evvel, Büyük Selçuk İmperatorluğu devrinde, hattâ belki daha evvel, İslâm ve Türk devletlerinde birtakım amblemler bulunduğu muhakkaktır. Hârezmşâhlar'da muhtelif memuriyetlere mahsus amblemler olduğu hakkındaki malûmatımız, bunu daha evvelki devirlere de teşmîle müsaittir. Fakat hükümdarlığa ait senbollerin, ekseriyetle, dinastik olmaktan ziyade hükümdarların şahsına ait olduğu söylenebilir. Bununla beraber, dinastik bâzı sembollerin mevcut olduğu da anlaşılıyor ki, bunu bilhassa bayrak'ların, çetr'lerin, tırâz'ların

[1] Bu seri, *Taç*, *Taht*, *Kemer*, *Asâ*, *Kadeh*, *Çetr*, *Bayrak*, *Tuğ*, *Tuğra*, *Mühür*, *Tamga*, *Nöbet* v. s. gibi muhtelif hukukî senboller hakkında ayrı ayrı monografilerden teşekkül edecektir.

[2] Yacoub Artin'in ve Demombyne s'in yukarıda zikredilen eserlerinde ve Ahmed Zeki paşa'nın *Les couleurs nationales de l'Egypte musulmane, le Caire*, 1921 adlı risalesinde ve daha sair bâzı eserlerde bu *renkler* meselesine temas edilmişse de, henüz bu da kâfi derecede araştırılmış sayılamaz. Hâlbuki *renklerin senbolismi*, mevzuumuz bakımından pek ziyade mühimdir.

renklerinde görmektâyiz [1]. Gerçi hükümdardan başka diğer hanedan azasına, büyük kumandanlara mahsus başka renkte bayraklar, çetrelere de mevcuttu. İleride *Hâkimiyet Sembölli* hakkındaki tetkiklerimizde bu mesele bütün teferruatıyla izzah edilecektir: Meselâ Karahanlılar'da hükümdara mahsus renk turuncuya mayil *kırmızı* idi; Selçuklarda *siyah*'tı. İslâm devletleri, galiba dinî te'sir altında, iptida *hayvan şekillerini* senböl olarak kullanmadılar. Lâkin, Türkler İslâmiyet dairesine girmeden evvel kurdukları devletlerde *kurt*, *tuğrul* gibi hayvan motiflerini - hattâ dinastik bir senböl olarak - kullandıkları cihetle, sonra teşekkül eden müslüman Türk devletleri de — eski hukukî an'anelerini saklayarak — bu türlü senböller kullanmakta bir mahzur görmediler. Hunlar'da, Tu-ki-ü-ler'de, Efalitler'de hâkimiyet alâmetleri üzerinde muayyen senböllerin mevcudiyeti, böyle bir faraziye ileri sürmeğe müsaittir [2]. Bu mekale silsilesinde hukukî senböl olarak Türkler arasında çok ehemmiyeti olan *Ok - Yay*, *Hilâl*, *Güneş*, *Kurt*, *Arslan*, *Arslan* ve *Güneş*, *Tuğrul*, *Kartal*, *Çifte Kartal* gibi motiflerden birer birer bahsedilecektir. Bunlara nisbetle çok ehemmiyetsiz olan *Ejderha : Dragon* hakkındaki tetkiki ise, en sonra neşretmek niyetindeydim. Lâkin şu son aylar zarfında *Ejderha'yı Anadolu Selçuklarının arması* olarak göstermeğe çalışın bâzı yazıları okuyunca, bu meseleyi diğerlerinden daha evvel neşretmeyi faydalı gördüm.

I

EJDERHA (DRAGON)

B. Hasan Fehmi Turgal, imzasız olarak neşrettiği *Selçuk arması hakkında notlar* adlı küçük bir yazısında Sadr-ı Mutatabib namıyla meşhur tabip ve münşi Konyalı Ebu Bekir'in *Ravzat-ül-Küttâb* adlı münşeât mecmuasının Ankara Kütüphanesindeki nüshası sonunda mevcut bir mersiye'nin bir parçası üzerine nazarı dikkatini celbetti [3]. Galiba Mu'in-üd-din Pervâne ile taraftarlarının Mogollar tarafından idamı münasebetiyle söylenmiş olan bu mersiye'yi, iptida B. Abdülkadir Erdoğan'ın türkçe tercümesiyle beraber Konya'da çıkan *Babalık* gazetesinde neşrettiği yine o mekâleden anlaşılıyor. Bu mersiyede Mu'in-üd-din Pervâne'nin, sonra

[1] Tarihî metinlerin tetkiklerinde, daima çok karışık olan bu terminoloji meselelerine büyük bir ehemmiyet vermek iycabeder.

[2] Bu makaleler silsilesinde, bu şekillerden ayrı ayrı bahsederken lâzım gelen tafsiylâtı vereceğiz.

[3] *Konya*, Sayı 5, S. 294—296, İkinci Kânun 1937, Konya.

Melik-üs-sevâhil Hoca Yunus'un, ve sonra Melik-üs-sevâhil Baha'üd-din Mehmed'in debdebeli zamanları derin bir teessürle anılmaktadır. İşte Baha'üd-din'e ait olan parçanın sonundaki mısra' iptida B. H. F.'nin dikkatini celbetmiştir. Burada : «o davullar, borular, kûslar, bayraklar nereye gitti?» mânâsındaki mısra'dan sonra: «ö ipekli kumaş üzerine nakşedilen *Ejderhalar* nerede?» mânâsındaki mısra' gelmektedir [1].

Muharrir buna dayanarak şu mutalâyı yürütüyor: «mersiyede geçen her ismin yanındaki vasıflar o şahsın hususiyetini gösterirse de, bu altı satır içinde geçen şeyler hep umumidir. Herhâlde bu umumiyet içinde Baha'üd-din Mehmed'in bir hususiyeti olacak ki onun vasıfları arasına sokulmuş bulunuyor. Müellif Sadreddin'in kendisiyle ilgisi pek çoktu. Eserinde ona yazılmış müteaddit mektupların sûreti görülür. Yalnız burada yeni bir timsâl *Ejderha*'dır. Acaba bahrî armalar da mı bulunuyordu? Burası tetkike değer».

B. H. F. , bu mülâhazadan sonra, Kâtib Çelebi'nin *Cihan-nümâ*'sına naklettiği *Kanunnâme-i Hitâ* adlı eserdeki bir kayda dayanarak: «Çin Türkistanı'ndaki Türk hakanlarının *Ejderha* amblemini kullandıklarını» söylüyor [2]; Selçuklar'ın bunu bayraklarda mı yoksa çetrelere mi kullandıkları soruyor; ve Ayasofya'daki *Mufasal İbn Bibî* nüshasındaki bir kayda göre «Selçuk hükümdarlarının çetrelere üzerinde 'Ukab resmi bulunduğunu» zikrederek *İbn al-At-hîr'e* ve Houtsma'nın bastırıldığı *Kerman Selçukları Tarihi*'ne isti-

[1] Muharrir, daha bu mekâlenin neşrinden evvel, bu parçayı bana hususî olarak yollamak lutfunda bulunmuştu:

چون از میان کار برون رفت ناکهان
کو آن همه کفایت و آن جاه و آن مکان
و آن ازدها نکاشته بر روی پریشان

مسکین براء دین که جوان کزیده بود
کو آن همه فصاحت و آن خط و آن سخن
آن طبل و بوق و کوس و علمها کجاشدند

[2] Ali Ekber Hıta'yi adlı bir tacirin (922 H) de İstanbul'da farisî olarak yazdığı *Hitaynâme* adlı eser, Murad III zamanında *Kanunnâme-i Çin - ü - Hitâ* ismiyle türkçeye tercüme edilmiş, hattâ 1280 de İstanbul'da litografya ile basılmıştır. Müsteşriklerin uzun zamandanberi dikkatini çekmiş olan bu eser hakkında vaktiyle bir mekâlemde izahat vermiştim [*Millî Tetebbü'ler Mecmuası*, Sayı 5, S. 354-355]. İşte Kâtib Çelebi Çin hakkındaki malûmâtını kısmen bu eserden ve kısmen de yine aynı mekâlede uzun uzun bahsettiğim *Gıyâs-üd-din Nakkâş Şefâretnâmesi*'nden almıştır; B. H. F. 'nin iktibas etmiş olduğu kayıd, birinci eserden değil ikinci eserden nakledilmiştir; burada «mühründe ve atlas perdeleri üzerinde *Ejderha* nakışları olduğu» söylenen hükümdar Day-Ming, Şahrub ile muasır olup onunla münasebatta bulunan imparatordur. Ve bu *Ejderha* amblemi de Çin Türkistanı hakanlarına değil, Çin imparatorlarına ait bir amblemidir. Görülüyor ki B. H. F. kullandığı vesikanın mahiyetini, zamanını ve Day-Ming'in şahsiyetini tetkik etmediği cihetle, Çinlilere ait bir amblemi Şarki Türkistan Türklerine isnad gibi çok büyük bir hataya düşmüştür!

naden Büyük Selçuklar'da *Ok* ve *Yay*'ın bir amblem olduğunu anlatıyor.

B. H. F.'nin ileri sürdüğü bu meseleler, ayrı ayrı tetkik edilecek şeylerdir. Muhtelif Türk devletlerinde asırlardanberi kullanılan hakimiyet timsâlleri hakkındaki araştırmalarımı sırasıyla neşrettiğim zaman bunlardan da uzun uzun bahsedeceğim için, şimdilik bunları bir tarafa bırakıyorum. Burada, sadece, *Ejderha*'nın Anadolu Selçukları'nda bir amblem olarak kullanılıp kullanılmadığını araştıracağım. Çünkü, B. H. F.'nin, hiçbir iddiada bulunmuyarak, hattâ imzasını bile koymuyarak, sadece bir mülâhaza şeklinde ileri sürdüğü bu yazı, bazılarını «Ejderha'yı Anadolu Selçuklarının arması olarak kabûle kadar» sevk etmiştir!.. Bakınız nasıl: Şu son aylarda intişar eden *Mevlânâ'nın Mektupları* adlı eserin mukaddemesini yazan B. Feridun Nafiz Uzluk, burada, yukarıda bahsedilen mersiye'nin metnini ve tercümesini neşrederken, orada zikredilen *Ejderha*'nın «Selçuklar'ın resmî arması» olduğunu kat'iyetle yazmış ve şimdi Konya Müzesi'nde bulunan kabartma bir ejderha resmini de buraya ilâve etmiştir [1]. Yine aynı muharrir, bilmem ne münasebetle, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*'nde Konya Müzesi'ndeki diğer bir kabartma ejderha fotoğrafı'nı da neşrederek, altına «Tabip Konyalı Ebu-Bekir'in mersiyesindeki söze göre Selçuk armasıdır» cümlesini yazmıştır [2]. Muharriri bu kadar cür'etli bir hükme sevkeden sebepler nedir? Bu hususta ne burada, ne de evvelki yazısında hiçbir delil yoktur. Anlaşıyor ki muharrir — Şarkın kötü bir itiyadından kurtulamıyarak, hiç bahsetmemesine rağmen — B. H. F.'nin yazısını okumuş, ve onun sadece bir ihtimâl şeklinde ileri sürdüğü «Ejderha'nın Selçuk bahriyesine ait bir arma olması» fikrini — Konya Müzesi'ndeki ejderha kabartmaları ile, Çankırı ve Kastamonu Darüşşifaları kapılarındaki yılan kabartmalarını hatırlıyarak — ta'mim etmiş, ve bundan «Ejderha'nın *Anadolu Selçukları'nın arması* olduğu» hükmünü çıkarıvermiştir!

Bir mersiye'nin bir mısraındaki kayıttan böyle büyük bir hüküm çıkarmak, tarihî çalışma usûllerini en iptidâî şekilde bile bilmemek,

[1] *Mevlânâ'nın Mektupları*, İstanbul 1937, mukaddeme, S. 20—22.

[2] *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, Yıl 2, Sayı 6, birinci teşrin 1937, S. 63. Bu mevzuun Türk tıp tarihiyle alakasını aulıyamadığımız gibi, bu kadar mühim bir mevzuun âdeta bir reçete yazar gibi, dört satırla kat'î surette kesilip atılışındaki safdilce doğmatisme de bir türlü akıl erdiremedik!. Biraz aşağıda görüleceği veçhile, B. F. N. U.'un bütün dünyaca meçhûl zannederek fotografalarını neşrettiği bu Konya'daki dragon resimleri, daha yıllarca evvel neşredilmiş ve üzerlerinde çalışılmıştır: [F. Sarre, *Erzeugnisse islamischer Kunst*, Teil. II, Leipzig 1909, şekil 15 ve 16].

hattâ bundan daha fazla olarak, tenkit fikrinden tamamiyle mahrum olmak demektir. Ortazaman Türk devletlerinde ve İslâm saltanatlarındaki türlü hakimiyet sembollerini etrafiyle bilmeden, böyle bir *hüküm vermek* değil, hattâ bir *feraziye ileri sürmek* bile imkânsızdır. Mekalemizin başında söylediğimiz gibi, Türkler'de hukukî semboller meseleleri, henüz pek az ve pek sathî olarak tetkik edilmiştir. Bu meseleleri aydınlatabilecek küçük ve çok dağınık kaytları, tarihî ve edebî kaynaklardan toplamak, ilk bakışta tahmin edildiğinden çok güç, uzun ve zahmetli bir çalışmaya bağlıdır. Şimdi, Ortazaman Türk devletlerinde bu *Ejderha* motifinin *hukukî bir senböl* olarak kullanılıp kullanılmadığını öğrenmeğe çalışalım.

II

Ortazaman İslâm-Türk san'at eserlerinde tesadüf edilen «*Ejderha: Dragon*» motifi, epey uzun zamandanberi arkeologların dikkatini çekmişti: Bağdat'ta Bâb-al-Talîsm üzerinde, Diyarbakır'da Halep Kapısı üzerinde, Kahire'de Memlûk sultanı Melik Mu'ayyad Şeyh'in türbesinde, Erzurum'da Çifte Minare kapısında, Halep Kalesinin bir kapısında, bâzı kumaşlar ve mâdenî eşya üzerinde ve XII inci asra ait birtakım sikkelerde. v. s.. bu Dragon motifine tesadüf edilmiş, Sarre, Van Berchem, Karabaçek gibi alimler tarafından bu hususta muhtelif fikirler ileri sürülmüştür. İslâm Epigrafyasının en büyük üstadı olan merhum Van Berchem, bir eserinde, bu husustaki tetkiklerin bir hulâsasını yaparak buna kendi düşüncelerini de ilâve etmiştir ki, biz önce bunu hulâsa ile işe başlayacağız:

Karabaçek'in fikrine göre, *Çifte Dragon*, Artuk hanedanından Kara Arslan'ın — sikkelerinde de bulunan— bir amblemidir; sonra o vasıta ile Kayfa şehirinin amblemi olmuştur. Hâlbuki. onu bu mülahazaya sevkeden düşüncelerin yanlışlığını Van Berchem açık bir surette meydana koyuyor. Ona göre Ortazaman İslâm şehirlerinin kendilerine mahsus bir armaları yok gibidir. *Çifte Dragon*, belki Artuk hanedanına mahsus bir armadır; yahut sadece Kara Arslan'ın şahsî armasıdır. Netekim yine bu hanedandan Mahmud'un şahsî arması olan *Çifte Kuş* (veya *Çifte Kartal*) da XIII üncü asırda Anadolu Selçukları'nın veyahut sadece Keykobâd I'in armasıdır. Bağdat'ta Bâb-al-Talîsm'deki Dragonlara gelince, burada bulunan Abbâsî Halifesi Nâsır'ın 618-1221 tarihli kitabesine nazaran, Sarre bunların Halifenin iki düşmanını,

yani Hârezmsah Mehmet ile Mogolları, Van Berchem ise Hârezmsah ile Batınileri temsil ettiğini kabul etmektedirler [1].

Görülüyor ki, netiyelerinde daima çok ihtiyatlı olan Van Berchem, bu *Dragon* motifi hakkında da aynı ilmî ihtiyatı göstermiştir. Bir defa, bir san'at motifi olarak kullanılan *Dragon*, daima bir hukukî senböl — yâni şahsî veya dinastik bir amblem, bir arma—değildir: Bâbal-Talism'da Abbâsî devrine ait *Dragon*lar, Halife Nâsır'ın iki düşmanını temsil ettiği gibi, — benim fikrime göre— Anadolu'daki Darüşşifalarda görülen *yılan* resimleri de, sadece, onların bir tıbbî müessese olduklarını anlatan senböllerdur: ve bütün bunları, hukukî mahiyette bir senböl olarak tetkike çalıştığımız *Dragon* motifiyle karıştırmamalıdır. Artuklar'da, bilhassa Kara Arslan'ın sikkelerinde de gördüğümüz için, *Çifte Dragon*'un bir hukukî senböl olarak kullanıldığı tahmin edilebilir. Fakat bunun sırf bu hükümdara ait şahsî bir arma mı, yoksa hanedana ait bir amblem mi olduğu kestirilemez. İşte, İslâm san'at eserlerinde görülen *Dragon* motifi hakkında şimdiye kadar ilim aleminin elde ettiği netiyeler, Van Berchem'in mükemmel hulâsasına göre, bundan ibarettir. Şimdi, *Dragon* motifinin, hukukî bir senböl olarak Ortazaman Türk devletlerinde mevcut olup olmadığı hakkındaki şahşî araştırmalarımızın netiyelerini arzedelim.

III

Ortazaman müslüman Türk devletlerine ait herhangi bir içtimaî müesseseyi tetkik ederken, bilhassa onun menşei meselesini anlamak için, bir taraftan Eski Çin'e diğer taraftan Sâsânî İrani'na kadar uzanmak mecburîdir. Bilhassa *Dragon* gibi Uzak Şark kültür dairesinin çok karakteristik bir motifi mevzu bahis olunca, bu lüzum daha kuvvetle kendini duyurur [2]. Bilindiği veçhile, Eski Çin'in dinî ve hukukî hayatında *Dragon*'un mevki çok mühimdir: ilk ananevî hükümdar sülâlesi olan *Hia*'ların heraldik amblemleri ve büyük cedleri *Dragon*'du [3]. Eski Çin sülâlelerinden *Yin*'lerin büyük bayrakları

[1] M. Van Berchem und J. Strzygowski, *Amida*, Heidelberg 1910, P. 82-87.

[2] Eski Daç'ların harbe giderken kumaştan bir *Ejderha* şekli götürdükleri malûmdur. Bunu, sadece, bu şeklin başka kültür sâhalarında da malûm olduğunu göstermek maksadiyle zikrediyoruz. Eski Yakın Şark ve Akdeniz medeniyetlerinde *Dragon*'un mevki hakkında burada iyzahata girişmek, mevzumuzun dışındadır. Nitekim bu motifin Avrupa blazonlarında istiyimli kakkında bilinen şeyleri tekrara da lüzum görmüyoruz.

[3] Marcel Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1926, Vol. II, P. 550.

üzerinde Dragon resimleri vardı [1]. Çin'de en son *Mançu* hanedanı zamanında bile Dragon'un bir amblem olarak hâlâ kullanıldığı düşünülürse, yalnız bir san'at motifi olarak değil menşei en iptidai kozmogonik tasavvurlardan alan hukukî bir senböl olarak da ehemmiyeti ve devamı daha kolay anlaşılır [2].

Dragon motifini Sâsânîler devri İrani'nda da bayraklar üzerinde görmekteyiz: Firdevsî'nin *Şahnâme*'si — Sâsânîler devrine ait kaynaklara dayanılarak yazıldığı için — o devir bayrakları hakkında mevsum bir kaynak olarak kullanılabilir [3]. Orada meselâ Keyhusrev ordusunu teşkil eden askerî kıt'alar ayrı ayrı bayrakları ile tasvir olunurken, üstünde *yedi başlı Dragon* bulunan bir bayraktan bahsedilir:

همه سرفرازان کیتی فروز	ز کشمیر و از کابل و نیروز
که کسرا بودی ز رسم گذر	درفش بسان دلاور پدز
توکفتی ز بند آمدستی رها	سرش هفت همچون سر اژدها

Vullers, II, 788, N. 355 - 357.

Bunun gibi, Sistanlı Rüstem ile oğlu Farâmorz'un *azda biker* inden bahsolunur [4]. Asa di'nin *Gerşâpnâme*'sinde «üzerinde siyah Dragon bulunan ipekli bir bayraktan» bahsolunduğu gibi [5], yine orada «Dragon gibi siyah bayrak» bahsi da geçer [6]. Asa di'nin eseri de, Firdevsî'ninki gibi Sâsânî kaynaklarından alınıp yazıldığı cihetle, bu kayıtları da Sâsânîler devrine ait telâkki etmek tabiidir.

Sâsânîler'de her askerî kıt'anın kendisine mahsus bir bayrağı vardı; bunların renkleri türlü türlü olduğu gibi, *hilâl*, *güneş*, *arслан*, *kaplan*, *kurt*, *fil*, *geyik*, gibi türlü hayvan ve kuş resimleri de kâh bayrağın üstünde işlenmiş, kâh mücessem olarak bayrağın könderinde asılmış bulunurdu. Sâsânîler'in millî bayrağı olan meşhur *Drefş-i-kâviyânî* ni *kaubiânî* ye ait bilgilerimiz, onda böyle bir timsâl bulunmadığını göstermektedir. Demek oluyor ki *Ejderha*, Sâsânîler devrinde büyük

[1] *Aynı eser*, C. I, S 120

[2] Yukarıda (S. 41, not 2) XV üncü asır-başlarında da Çin'de bu senbölün mevcudiyetini görmüştük

[3] A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhag, 1936. P.206.

[4] *Mecelle-i-Mihr*, C. 2. N. 5-6, Tahran 1934; keza: Yacoub Artin'in yukarıda zikredilen eseri, S. 75; misâlleri çoğaltmamak için, daha fazla metinler naklinden çekindik.

[5] *Le livre de Gerchâsp*, publié et traduit par Cl. Huart, Paris 1926, I, P. 136, N. 1072.

[6] *Aynı eser*, S. 188, N. 2370.

bir ehemmiyet kazanmamış, bâzı askerî kıt'aların bayraklarına munhasır kalmıştır.

İslâmiyet'ten evvelki Türk devletlerinin bayrakları hakkındaki mâlûmatımız çok mahdud olduğundan, *Dragon* şeklinin onlarda mevcut olup olmadığı hakkında şimdilik hiçbir şey söyleyemeyiz. Müslüman Türk devletlerine gelince, bunların bayrakları hakkında nisbeten daha fazla malûmatımız olmakla beraber, bu husustaki *tarihî kaynaklar*'da, *Dragon* şeklinin bayraklarda kullanıldığına dair hiçbir kayde tesadüf edemedik. Nümismatik vesikalarına gelince, yukarıda *Van Berc hem*'in bahsettiği paralar müstesna olarak, *Dragon* nakışlı sikkelerin mevcudiyetini de bilmiyoruz [1]. Hâlbuki Artuk hanedanı tarafından bastırılmış muhtelif sikkelerde *Çiftte Kartal*, *Sîr-u-Horşîd*, hattâ *Oğuzların Kâyı* boyuna mahsus *Tamga* gibi işaretler mevcuttur; bu itibar ile *Dragon*'u *dinastik* değil ancak şahsî bir timsâl addetmekten daha ileri gidemeyiz.

Müslüman Türk devletlerinin bayraklarında Ejderha şeklinin mevcudiyetine ait kayıtları, ancak *edebî metinler*'de buluyoruz: Ortazaman İran şairlerinin manzumelerinde tesadüf ettiğimiz *اژدهای رایت* *اژدهای علم* tâbirleri, pek ehemmiyetli ve vazih olmamakla beraber, bize azçok bir ip ucu veriyor. *Bahâr-i- 'Acem* sahibi bu tâbiri «bayraklara resmedilen ejderha» tarzında izzah ettikten sonra, *Hoca Cemaled-din Selmân*, *Evhad-ed-din Enverî*, *Zahîr-i-Fâryâbî*'den misâller getiriyor; *Ferheng-i Su'ûrî*'de *Hoca Selmân* ve *Seyf-i-Esferengi*'den aynı tarzda misâller zikrediyor [2]. *Nizâmî'nin Heft Peiker*'inde de *اژدهای علم* tâbirine rast geliyoruz [3]. Kezalik *Vassâf Tarihî*'inde de *اژدها پیکر* *علم* tâbirini buluyoruz [4]. Lüzumunda daha da çoğaltılabilecek olan bütün bu misâller, bize, Büyük Selçuklar zamanından İlhanlılar devrine kadar yâni XI-XIV üncü asırlarda Türk ordularında «üzerinde Ejderha resmi bulunan bayraklar kullanıldığını» gösterebilir.

Bütün bunlara ilâve olarak, Anadolu Selçukları'nın tarihini yazan meşhur *İbn Bibî*'nin mufassal nüshasında tesadüf ettiğimiz diğer bir kaydı da zikredelim: Orada *Abaka Han* nâmına yazılmış sekiz beyitlik bir medhiyede yine *اژدهای رایت* tâbirine tesadüf ediyoruz [5]. Bu mıs-

[1] Fatih'in 856 tarihli bir bakır sikkесinin arkasında, dragon'dan ziyade yılan benzeyen bir şekil vardır: Halil Ethem, *Meskûkât-ı Osmanîyye*, 1334, S. 104

[2] *اژدهای رایت*, *اژدهای علم*, *اژدها* kelimelerine bakın. Kezalik, *Zahîr-i-Fâryâbî'nin Basma Divanı*'nda, Ş. 42.

[3] H. Ritter und J. Rypka. *Heft Peiker*, 1934, P, 19, N. 35.

[4] *Tarih-i Vassâf*, Hind tabı, S. 510.

[5] Ayasofya kütüphanesindeki yegâne yazma nüsha, N. 2985, S. 703 :

اژدهای رایت از یاد ظفر جان یافت

ra, bize, İlhanlılar ordusunda üzerinde *Dragon* nakışlı bayrakların kullanıldığını göstererek, İlhanlılar müverrihi Vassâf'ın ve o devir şairlerinin bu husustaki ifadesini teyit ediyor. Şimdi burada diğer bir ihtimâl hatıra geliyor: *روضة الكتاب* müellifinin mersiyesinde işaret edilen ejderha nakışlı ipek bayraklar, Mu'in-üd-din Pervâne zamanına yâni Anadolu Selçukları'nın İlhanlılar'ın yüksek hakimiyeti altında buldukları zamana aittir; bu bakımdan, bayrak üzerine *Dragon* resmi konulması âdeti, Anadolu Selçukları'nda *Mogol* tahakkümü devrinde başlamış olabilir. Maamafih Büyük Selçuklar devri şairlerinin «bayraklardaki ejderhalardan» bahsettikleri, Artuk sikkelerinde ve binalarında *Dragon* şekline tesadüf edildiği düşünülünce, bu ihtimâl oldukça zayıflıyor.

III

İşte *Dragon* motifinin Ortazaman Türk devletlerinde *hukukî bir senböl* olarak kullanılması meselesi hakkında gerek Avrupa alimlerinin araştırmaları, gerek bizim şahsî tetkiklerimiz, ancak bu kadar malzeme meydana çıkarmış oluyor. Bu kadar mahdut malûmat ile bu hususta sarîh ve kat'î netiyelere varmak ve bu karışık problemi tamamiye aydınlatmak, şüphesiz, mümkün olamaz. Maamafih, Avrupa alimlerinin sadece arkeolojik ve nümismatik malzeme ile iyzaha çalıştıkları bu problemi, yukarıda iyzah ettiğimiz filolojik ve tarihî yeni malzemeye dayanarak, ve umumiyetle Türkler'deki hukukî senböl hakındaki tetkiklerimizden istifade ederek, biraz daha aydınlatmak kabil olacak sanıyoruz :

A. *Dragon* motifi, bilhassa Uzak Şark kültür dairesine ait olup, *Eski Çin*'de hukukî senböl olarak da asırlarca kullanılmıştır. Sâsâniler devrinde İran bayraklarında — sair bâzı hayvan şekilleri gibi — buna tesadüf edilir. Bunun İran'a intikalinin, Orta-Asya'da kurulmuş Türk devletleri vasıtasıyla olması, ihtimâlden uzak değildir. Fakat bu hususta sarîh bir şey bilmiyoruz. İslâmiyet'ten evvelki Türk devletlerinin bayraklarında *Arslan*, *Kurt*, *Tuğrul* gibi yırtıcı hayvan şekillerine tesadüf edildiğini biliyorsak da, *Dragon* hakkında hiçbir kayda daha tesadüf edemedik.

B. İslâmiyet'ten sonraki Türk devletlerinde *Dragon* motifinin kullanıldığına ait tarihî bir kayıd yoktur. Maamafih, Sâsânî an'anesinin te'siriyle, bayraklar üzerinde - hattâ Büyük Selçuk İmparatorluğu'nun kuruluşundan evvel — sair hayvan şekilleri gibi kullanılmış olması muhtemeldir. Büyük Selçuklar'dan sonra, onların getirdikleri eski

Türk kültür bakıyeleriyle beraber bu Uzak Şark motifinin de tekrar yayılmış olduğu ve bilhassa bayraklarda kullanıldığı, oldukça kuvvetle iddia olunabilir. O devir şairlerinden başlayarak İlhâniler zamanı şairlerinin eserlerine kadar birçok filolojik deliller bunu katıyetle göstermektedir. Maamafî hiçbir zaman — hiç olmazsa kısa bir müddet için—bir *devlet amblemi* mahiyetini almamıştır. Yalnız, Büyük Selçuk İmparatorluğu'nun istitalelerinden olan Artuklar zamanında binalarda ve sikkelerde bu motifin — azçok, hukuki bir senböl mahiyetinde olarak — kullanıldığı anlaşılıyor. Oğuz'ların Kayı boyuna mensup oldukları bâzı sikkeleri üzerindeki Kayı tamgasından anlaşılabilir [1] bu sülalenin, sair birtakım şekiller daha kullanmaları, *Dragon*'un onlarda da aslâ dinastik bir arma mahiyeti alamadığını açıktan açığa anlatmaktadır.

C. Anadolu Selçuk hükümdarlarının, Mogol istiyâsından evvel, bayraklarında *Dragon* motifi bulundurup bulundurmadıklarını bilmiyoruz. Fakat Büyük Selçuk İmparatorluğu an'anesi te'siriyle bâzı Selçuk bayraklarında bu motif kullanılmış olsa bile, bundan büyük bir netiye çıkarılamaz. XIII üncü asırda, Anadolu Selçukları, binalarında ve sikkelerinde türlü türlü motifler kullanmışlardır; meselâ *iki başlı Kartal* motifi, Keykobâd I zamanında, *Dragon* motifi ile mukayese edilmeyecek kadar fazla ehemmiyet kazanmıştı. Birçok zaman ve mekânlarda kullanılması dolayısıyla Heraldik tetkikleri bakımından çok ehemmiyetli olan bu motifi, Van Berchem gibi, Anadolu Selçukları'nın dinastik arması değilse bile *Keykobâd I'in şahsî arması* addedenler de çoktur [2]. Hâlbuki *Dragon* motifinin Anadolu Selçukları'nda *iki başlı Kartal*, *Hilâl*, *Güneş ve Arslan* motifleriyle mukayese edilemeyeceğini, o motifi taşıyan hiçbir sikke bulunmaması ile de isbat edebiliriz.

D. Mogol istiyâsının, Uzak Şark kültür dairesinden birçok yeni unsurları Yakın Asya sâhasına getirdiği malûmdur. İran'da ve Şarkî Anadolu'da daha bu istiyâdan evvel malûm olan bu *Dragon* motifi

[1] Galip Ethem, *Meskûkât-ı Türkmaniyye Kataloğu*, S. 25, 26, 28, 34, 55, 65. Bu sülâlinin muhtelif hükümdarlarının sikkelerinde tesadüf edilen bu tamganın Kayılar'a mahsus tamga olduğunu müellif tesbit edememiştir.

[2] Heraldik bakımından çok mühim olan bu *iki başlı Kartal* hakkında şimdiye kadar pek çok tetkikat yapılmış olmakla beraber, henüz kat'î netijelere varılmıyış değildir. Van Berchem'in *Amida* eserinde buna tahsis ettiği kıymetli sayfelerden sonra, A. V. Solovief'in [Seminarium Kondakovianum, Vol. VII, 1935, 119-164] de neşredilen *Les Emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves* adlı mühim makalesinde de bundan bahsedilmiştir [bunun hülâsasını görmek için bakınız F. Köprülü, *Ülkü*, Sayı 41, S. 366-367, 1936]. Bu mekaleler serisinde bu mesele hakkında ayrı bir tetkik neşredeceğim.

İlhanlılar devrinde yeniden canlanmış olabilir^[1]. İlhanlılar'ın bayrakları üzerinde bulunan birtakım timsâller arasında *Ejderha*'nın bulunduğunu yukarıda söyledik. Maamafî İlhanî nümismatiğinde, bunun hiç kullanılmadığını ilâve edersek, *hukukî bir senböl* olarak bunlarda da ehemmiyet kazanamadığını anlatmış oluruz.

E. Bilhassa bir Uzak Şark motifi olan *Ejderha* ile, alelâde *Yılan*'ı birbirine karıştırmamak icap ettiği gibi, sadece bir san'at motifi olarak kullanılan ejderha ile hukukî senböl mahiyetinde yâni bayraklarda, armalarda kullanılan ejderhayı da birbirinden ayırmak lâzımdır^[2]. Herhangi bir motifin bir sülâle yahut bir hükümdar tarafından dinastik veya şahsî arma gibi kullanıldığı, o şekle, binalarda, bayraklarda, şikkelerde, tırâzlarda sık sık tesadüf olunmakla anlaşılabilir. Yahut herhangi hükümdarın veya sülâlenin şu veya bu motifi bir senböl olarak kullandığına dair itimada lâyıf tarihi kaynaklarda sarih kayıtlara tesadüf edilmek suretiyle buna hükmedilebilir: meselâ ilk Selçuk sultanı Tuğrul Bey'in ve haleflerinin arması *Ok* ve *Yay*'dı; muhtelif tarihi kaynaklar bunu gösterdiği gibi, ondan sonra da sair muhtelif Selçuk hükümdarlarının paralarında yine bu alâmete tesadüf ediyoruz^[3]. Kezalik, Anadolu Selçuk hükümdarı Gıyâs-ü-ddin Keyhusrev

[1] Grumm-Grshimailo'nun verdiği malûmâta göre, Uranhay şamanlarının kullandıkları mukaddes eşya arasında *çeles* dedikleri (Mogollara ait farisî menbalardaki چالش) bir bayrak vardır ki, onun yukarısına bâzen mâdenden birtakım timsâller konur: güneş, hilâl, yılan timsâlleri gibi [*Zapadnaya Mongoliyai Uryanxaayskiy Kray*, III, Part. 2, S. 143]. Acaba bu yılanın Ejderha ile bir münasebeti var mıdır? Her ne olursa olsun, bunların daha fazla Uzak Şark kültür dairesine mensup şekiller olduğu anlaşılıyor. Binaenaleyh İlhanîler devrinde bu motiflerin yeniden ehemmiyet kazanmaları ihtimali, oldukça kuvvetli bir farziedir.

[2] Mevzumuzu doğrudan doğruya alâkadar etmediği için Dragon'un bir san'at motifi olarak Hint'te ve Çin'deki ehemmiyetini, Çinlilerin *Koueï* dedikleri Dragon ile *t'ao-t'ie* dedikleri boynuzlu canavarı, sonra Hintliler'in *Nâga*'sı ile Çinlilerin *Loung* dedikleri Dragonu ve Budist mitolojisinde *Nâga*'ların ehemmiyetini burada tekrarlamayı lüzumsuz görüyoruz [bu sonuncu mesele hakkında: Abel Remusat, *Foe Koue Ki*, Paris 1836, P. 161—162; A. Grunwedel, *Mythologie du Bouddhisme au Tibet et en Mongolie*, Leipzig, 1900, indeksde *Nâga* maddesine bakınız]. Bu Uzak Şark motiflerinin *art animalier* denilen ve son zamanlarda arkeoloğlar ve prehistorya mütehassısları arasında — menşe ve mahiyeti bakımından — uzun tetkik ve münakaşalara mevzu teşkil eden eski Türk san'atındaki mevki hakkında da birşey söyleyecek değiliz. Mevzumuzu sadece Ortazaman Türk devletlerinde ve bu motifin sadece hukukî senböl olarak kullanılıp kullanılmadığı meselesine tahsis ettiğimiz cihetle, gerek mevzumuzun gerek ihtisasımızın dışında kalan bu meseleleri tamamiyle bir tarafa bırakıyoruz.

[3] *Ok* ve *Yay* hakkında yakında bu seride neşredeceğimiz tetkikte bu hususta etraflı malûmât vardır. Bununla Kınık boyunun tamgası olan *Çomak* arasındaki münasebet meselesi orada izah edilmiştir.

İl'nin paralarında gördüğümüz *Arslan* ve *Güneş*'in neyi senbolize ettiğini, yine tarihî kaynaklardan biliyoruz [1]. Memlûk sultanı Baybars'ın arma olarak *Arslan* şeklini kullandığını ve sonra oğlu Mehmed'in de aynı armayı kullanmakta devam ettiğini — gerek arkeolojik ve numismatik vesikalardan, gerek tarihî kaynaklardan — öğreniyoruz [2]. Fars Atabeğleri veya Salğur sülâlesi diye mâruf devletin, Oğuzların Salur boyuna mensup Türkmenler tarafından kurulduğunu, vaktiy-le *İslâm Aksiklopedisi*'ne yazdığım *Salur* maddesinde söylemiştim; İşte bu sülâleye mensup hükümdarların paralarında tesadüf edilen — ve şimdiye kadar numismatlar tarafından mahiyeti bir türlü anlaşılama-yan — bir şeklin, *Divân ı-Lugât* de ve *Câmi'üt-Tevârih*'de tesbit edilen Salur tamgası olduğunu kat'î surette ileri sürebilirim [3]. Oğuzların *Bayındır* boyu'na mensup oldukları için *Bayındırıyye* devleti diye de anılan Akkoyunlular'ın sikkelerinde *Bayındır* boyuna ait olan — yine Mahmud Kâşgarî ve Reşîd-ü-din'in eserlerinde tesbit edilmiş — *Bayındır* tamgasını gördüğümüz gibi, bayraklarında da *Koyun* resmî bulunduğunu yine inanılmağa lâyık tarihî kaynaklardan anlıyoruz [4].

Burada bu gibi misâlleri daha çoğaltmağa lüzum yoktur. Yalnız buna kıyasen hükmedebiliriz ki, Anadolu Selçuklar'ında *Dragon* motifinin hukukî bir senböl — yâni ya dinastik yahut şahsî bir arma — olarak kullanıldığına dair hiçbir tarihî kayıd bulunmaması, ve yalnız bâzı bayraklar üzerinde bu şekle tesadüf edilmesi, İlhâniler'de olduğu gibi bunlarda da bu motifin bir ehemmiyet kazanamadığına en büyük delildir. *Dragon*'un, Selçuk bahriyesine ait bir arma olması mülâhazasına gelince, İbn Bîbî'nin *Abaka*'ya medhiyesinde *Dragonlu* İlhânî bayraklarından bahsetmesi ve bu hususta yukarıdanberi verilen uzun izzahat, artık bu ihtimali de ortadan kaldırmış bulunuyor.

[1] XIX üncü asır esnasında İran'ın resmî arması olarak gördüğümüz شير و خورشيد (*Arslan* ve *Güneş*) hakkında da yine bu seride hususî bir tetkik neşredeceğiz. Orada, Kısrawî-i-Tebrîz'in *Tarihçe-i Şir-u-Khorşid*, Tahran, 1930 adlı güzel risalesinde verdiği malûmâtı tamamlayacak izzahat vardır.

[2] Yacoub Artin'in yukarıda zikredilen *Contribution*'ına bakınız. *Arslan* motifi hakkında bu seride neşredeceğimiz tetkikte, bu meseleden de bahsedilmiştir.

[3] Lane Poole, *The Coins of the Turkmân Houses in the British Museum*, London 1877, P. 244, 246, 248, 249.

[4] Ahmed Tevhid, *Meskâkât-i-kadime-i islâmiyye kataloğu*, S.475, 477, 478, 481, 483, 506, 519. Bayrak'arındaki *Koyun* resimleri hakkında, Türk ve İslâm bayrakları hakkındaki eserimizde izzahat verilecektir.

İ N D E K S

- Abaka Han 46, 50
 Abbâsiler 33
 Ak-Koyunlular 50
 Alâmet (علامة) 36, 39
 Amblem (*emblème*)
 » (şahsî) 36, 39, 48, 49, 50
 » (dinastik) 35, 39
 » (şehirlerin) 35
 » (memuriyetlerin) 37
 Arma (*armoirie*) B. amblem
 » (Memluk emirlerinin) 35, 36, 39
 » (Baybars'ın) 50
 Arslan 34, 40, 45, 47, 48, 50
 Arslan ve Güneş 34, 40, 46, 50
 Art *animalier* 49
 Artuklar 43, 46, 48
 Ay 45
 Bagdad (Bâb-al-Tilism) 43
 Baha'üd-din Mehmed 41
 Baybars 50
 Bayındır (Oğuz boyu) 50
 Bayrak 33, 37, 38
 » (Ak-Koyunlular - da) 50
 » (Anadolu Selçuklarında) 46, 47
 » (Çinlilerde) 44
 » (İlhanlılarda) 46, 47, 49
 » (Sâsânîlerde) 45
 Bizans 33
 Çalış (چالیش) 49 (B. Çeles)
 Çeles 49 (B. Çalış)
 Çetr 33, 37, 38, 41
 Çin 32, 44, 47
 Daçlar 44
 Dâr-üş-şifa (Çankırı'da) 42
 » » (Kastamonu'da) 42
 Day-Ming 41
 Divit 37
 Diyarbakır (da Haleh Kapısı) 43
 Dragon (B. Ejderha) 34, 40 - 50
 » (Çifte) 34, 43, 44
 Drefş-i-Kâvyânî (درفش کربانی) 45
 Ef'alitler 40
 Emeviler 33
 Eyyubiler 39
 Faramorz 45
 Fars Atabegleri (B. Salğurlar) 50
 fels (فلس) 36
 Fil 36, 45
 Gaznevî sikkeleri 36
 Geyik 45
 Gıyas-üd-din Keyhusrev II 49
 Güneş 34, 40, 45, 48
 Hakimiyet senbölleri 33, 39
 Hârezmşahlar 37, 39
 Harezmsah Mehmed 44
 Hayvan şekilleri 39, 40
 Hia (Sulâlesi) 44
 Hilâl 34, 36, 40, 44, 48
 Hoca Yûnus 41
 Hukukî semböl 33
 Hukukî sembolizm 33, 34, 36, 42, 44, 47, 49
 Hümâ 34
 Hunlar 40
 İlhanlılar 46, 47, 49, 50
 Kâbul hükümdarları 36
 Kap'an 45
 Kara Arslan 43, 44
 Karahanlılar 40
 Karah taylar 37
 Kartal 34, 40
 » (Çifte) 34, 40, 43, 46, 48
 Kâse 36
 Kayı (Oğuz boyu) 40, 48
 Keykobâd I, 43, 48
 Kılıç 34, 36
 Kınık (Oğuz boyu) 49
 Kırmızı renk 40
 Kouei 49
 Koyun 50
 Kubbe (B. Çetr)
 Kurt 34, 40, 45, 47
 Loung 39
 Mahmud (Artuk hükümdarı) 43
 Mançu (sülâlesi) 45
 Melik Müryyed Şeyh (Türbesi) 43
 Mehmed (Hârezmşah) 44
 Mehmed (Baybars'ın oğlu) 50
 Memluk emirleri (B.Arma)

Memluk İmparatorluğu 35
 Mizalla (B. Çetr) 43, 44
 Mogol devletleri 37, 44, 48 (B. İlhanlılar)
 Mühür 37, 41
 Mu'in-üd-din Pervâne 40, 47
 Nâga 49
 Nâsir (Abbasi halifesi) 43, 44
 Nişân (نشان) 36, 39
 Oğuzlar 46, 48
 Ok-Yay 34, 40, 41, 49
 On iki burc 34
 Payza (B. Baysa) 37
 Pençe 37
 Rang (رنگ) 36, 39
 Renklerin sembolismi 39, 40

Rüstem 45
 Sâsânîler 33, 44, 45, 47
 Salğurlar (B. Fars Ata-beğleri)
 Salur (Oğuz boyu) 50
 Selçuk İmparatorluğu (Büyük) 35, 39, 46-48
 Selçuk İmparatorluğu (Anadolulu) 40, 41, 46-50
 Siyah renk (Abbâsîlerde, Selçuklarda) 39, 40
 Sikkelerde şekiller 34, 36
 Sıva öküzü 36
 Şahrüh 41
 Şi'ar (شعار) 36, 39
 Tamga 36-38
 » (Kayılarda) 46, 48
 » (Kınıklarda) 49

» (Salurlarda) 50
 » (Bayındırlarda) 50
 T'ao t'ie 49
 Tavşan 36
 Tevki' 37
 Tıraz 37
 Totemizm 34, 35
 Tug 37
 Tuğra 37, 38
 Tuğrul 34, 40, 47
 Tuğrul Bey 49
 Tu-kiüler 40
 Ukab (عقاب) 41
 Uranhaylar 49
 Uzak Şark kültürü 33, 37, 48, 49
 Yıldız 34
 Yin (sülalesi) 44

MÜELLİF İSİMLERİ

Artin (Yakoub) 36, 37, 39, 45, 50
 Asadî 45
 Avenne (Prisse d') 35
 Babinger (F.) 38
 Berchem (Van) 35, 36, 39, 43, 44, 46, 48
 Celâl-ed-din Selman 46
 Christensen (A.) 45
 Defrémery (M.) 36
 Demombynes (G.) 37-39
 Deny (J.) 38
 Drouin (E.) 34-36
 Dumezil 35
 Enverî 46
 Erdoğan (A.) 40
 Firdevsî 45
 Galib Edhem 36, 48
 Gennep (Van) 34
 Granet (Marcel) 44
 Grohmanne 37

Grumm Grshimailo 49
 Halil Edhem 46
 Hitâyî (Ali Ekber) 41
 Hoca Selman 46
 Houtsma (Th.) 41
 Huart (Cl.) 45
 İbn-Bîbî 41, 46, 50
 İbn-al-Athîr 41
 İnostrancev 38
 Karabaçek 34, 35, 37, 43
 Kâşgarî (Maḥmud) 50
 Kâtib Çelebi 41
 Kisrawî (S. A.) 50
 Köprülü (M.F.) 37, 39, 48
 Kraelitz (F.) 38
 Kühnel 36
 Lane Poole 34, 35, 37, 50
 Mayer (L. A.) 36, 37
 Mittwoch 36
 Nizâmî 46
 Nützel (H.) 34-36

Omarî (al-) 38
 Quatremère E) 38
 Remusat (A.) 49
 Resîd-ud-din 50
 Ritter (H.) 46
 Rogers 35
 Rypka (j.) 46
 Sadr-ı - Mutatabbib 40, 41, 47
 Samoiloviç 37, 38
 Sarre (F.) 36, 42, 43
 Seyf-i-Esferengî 46
 Solovief 48
 Tevhid (Ahmed) 50
 Thomas (E.) 36
 Turgal (H. F.) 40-42
 Uzluk (F. N.) 42
 Vassâf 46, 47
 Vullers 45
 Zahîr-i-Fâryâbî 46
 Zeki Paşa (Ahmed) 39